

Het arbeidsbegrip in Hegels Fenomenologie van de Geest

Tegenwoordig staat het arbeidsbegrip weer overal ter discussie en dan zeker niet alleen uit een theoretische behoefte, maar vooral vanwege allerlei praktische konsekwenties. Nu overal arbeidsplaatsen verdwijnen en de werkloosheid toeneemt, komen vragen naar voren naar het recht op arbeid en naar de zin van de arbeid; op de achtergrond staat dan steeds het probleem, wat nu eigenlijk arbeid is – valt die bijv. samen met loonarbeid of juist niet?

In een dergelijke principiële kwestie is het raadzaam om terug te gaan naar wat in de filosofische traditie hier over te berde is gebracht. Direkt springt dan in het oog, wat Hegel over arbeid heeft geschreven; het arbeidsbegrip is van groot belang in zijn werk, en niet in de laatste plaats in zijn 'Fenomenologie van de Geest' (1807)¹. In mijn artikel zal ik mij beperken tot de bespreking van het arbeidsbegrip in dit boek²; daarin neemt het een centrale plaats in en daar komen bij de behandeling veel fundamentele en ook nu nog aktuele gezichtspunten aan bod. Als wij overigens bij Hegel een precieze definitie willen vinden, komen we er bekaaid af: Hegel definieert in het algemeen zijn essentiële begrippen niet; we moeten uit het gebruik van zijn begrippen de betekenis ervan achterhalen.

Ook al zijn er veel meer begrippen in de 'Fenomenologie' van eminent belang, sinds Marx zijn we eraan gewend om aan het arbeidsbegrip een centrale rol toe te kennen. Hij schreef immers, dat het grote aan Hegels 'Fenomenologie' is, dat Hegel daar het 'wezen van de arbeid vat' en dat hij de mens begrijpt 'als het resultaat van zijn eigen arbeid'³. We zullen zien, dat Marx daarbij alleen maar één bepaalde

1 De citaten uit Hegels 'Phänomenologie des Geistes' worden voorzover mogelijk weergegeven naar mijn vertaling: 'Fenomenologie van de Geest', uitg. Boom, Meppele, 1981. Sommige zijn voor dit artikel vertaald. De plaatsaanduiding is steeds naar de alineanummering, zoals deze voor het eerst is toegepast door J. Gauvin, *Wortindex zur Phänomenologie des Geistes*, Bonn, 1977.

2 Voor de behandeling van Hegels opvatting in zijn Jena'se geschriften mag ik naar het artikel van I. Fetscher verwijzen; wat de Rechtsfilosofie betreft: die valt geheel buiten dit kader.

3 K. Marx, *Kritik der Hegelschen Dialektik und Philosophie überhaupt*, in: Karl Marx – Friedrich Engels Studienausgabe, I, (Hrsg. I. Fetscher, Frankfurt/M, 1966), blz. 67.

vorm van arbeid op het oog had, en andere aspecten heeft verwaarloosd. Het zijn die aspecten, die in mijn artikel aan bod zullen komen, waarbij ook ik weer moet oppassen om niet in andere eenzijdigheden te vervallen en niet ook weer eigen ideeën in Hegel terug te 'vinden'. Wel wil ik er dit bij opmerken: zoals Marx aan een bepaald beperkt aspect in een speciale kontekst een wijdere strekking gaf en zoals Hegel dit zelf met zijn voorbeelden ook vaak deed, zo wil ook ik, met inachtneming van een gegeven beperkte kontekst, voor de aktualisering een ruimere visie als mogelijke uitleg laten zien. Ook moeten we altijd nog rekening houden met de omstandigheid, dat Hegel nu eenmaal in een andere tijd leefde en zodoende bepaalde moderne aspecten van arbeid nog in het geheel niet kon kennen. We zijn dus niet geheel ongerechtigd om Hegels ideeën naar het heden (in zijn geest) door te trekken.

Het spreekt vanzelf, dat we altijd moeten beginnen met het zorgvuldig analyseren van Hegels teksten en met het vaststellen van hun kontekst. Pas daarna kunnen we de eventuele aktualiteit ervan vaststellen en ze 'toepassen' op het heden. Daarom zal ik nu die plaatsen gaan bespreken, waar Hegel uitdrukkelijk over arbeid schrijft en naar voren halen, *wie* arbeid verricht. Het zal erom gaan, de verschillende gestalten van de arbeidende mens te schetsen. Ik zal niet pretenderen een definitieve of zelfs uniforme interpretatie te bieden; wel zal ik proberen verwaarloosde facetten te voorschijn te halen om hun belang te tonen.

Wanneer we nu het arbeidsbegrip hanteren, gaat het ons daarbij meestal om drie kenmerken. We denken dan aan een *menselijke* activiteit, die *bewust* plaatsvindt en op een *doel* is gericht. Nevenkenmerken, die niet altijd aanwezig behoeven te zijn, zijn het verplichte of verplichtende karakter en de ellende of onaangenaamheid waarmee arbeid gepaard gaat. Het is daarbij ook nog de vraag, of geestelijke en lichamelijke arbeid op één noemer kunnen worden gebracht, of dat deze wegens te grote verschillen afzonderlijk moeten worden bekeken. Tenslotte blijft er nog de kwestie van de verhouding tussen creativiteit en produktiviteit – soms wordt bij arbeid slechts aan produktie in de ruimste zin gedacht, soms wordt de creatie benadrukt; in het verlengde hiervan ligt dan weer de discussie of arbeid altijd wezenlijk loonarbeid is óf ruimer moet worden opgevat. Voordat we bij deze punten tot enige konklusie kunnen komen, moeten we ons nu eerst tot Hegel wenden om zijn gebruik van het arbeidsbegrip te analyseren. In de 'Fenomenologie van de Geest' komen we het arbeidsbegrip al dadelijk in de voorrede tegen, maar dan wel in een nog wat ruimere en traditionele betekenis, met in elk geval het kenmerk van inspanning en moeite. We moeten de 'arbeid van het begrip' op ons nemen (71), de 'wereldgeest' (beeldspraak of realiteit?) heeft geduldig de 'enorme arbeid van de 'wereldgeschiedenis' doorlopen (29), de geest maakt nu

de 'arbeid' ofwel de barensweeën van de nieuwe tijd mee (11). Het subjeet van de arbeid is hier de geest of de wereldgeest; de arbeid wordt in een omvattend 'metafysisch kader verricht. Voor arbeid als maatschappelijk gebeuren is hier nog geen plaats.

In de andere drie gedeelten van de Fenomenologie bevinden we ons wél binnen een sociaal-maatschappelijk kader, zodat we voor onze analyse daarbij langer moeten stilstaan. De *eerste* passage is de in alle marxistische literatuur tot vervelens toe geciteerde plaats over de relatie tussen heer en knecht (184 t/m 203). Hoewel terecht de centrale plaats van de arbeid in dit gedeelte wordt benadrukt, worden daarmee de andere passages, die dadelijk ook genoemd zullen worden ten onrechte verwaarloosd; daardoor wordt het arbeidsbegrip van Hegel te veel toegespitst op de werkzaamheid van de knecht tegenover de heer. Hoe wordt deze relatie nu beschreven en welke rol speelt de arbeid hierin?

De heer geniet en de knecht doet het werk voor hem; de knecht bewerkt het ding en levert het resultaat daarvan aan de heer af; door deze arbeid komt het bewustzijn van de knecht tot zichzelf, terwijl de heer slechts ontvangt en daardoor zelf niet verandert. 'In het moment, dat overeenkomt met de begeerte in het bewustzijn van de heer, scheen aan het dienende bewustzijn weliswaar het aspekt van de onwezenlijke betrekking tot het ding te zijn toegevallen, doordat het ding daarin zijn zelfstandigheid behoudt. De begeerte heeft het zuivere negeren van het voorwerp, en daardoor het onvermengde gevoel van eigenwaarde zich voorbehouden. Deze bevrediging is echter daarom zelf slechts een verdwijnen, want aan die bevrediging ontbreekt het *voorwerps*aspekt ofwel het *bestaan*. De arbeid is daarentegen *geremde* begeerte, *tegengehouden* verdwijnen, *ofwel de arbeid vormt* (202). Van belang in dit citaat is de rol van het ding: terwijl de begeerte het ding alleen maar opneemt en er geen tegenstand van ondervindt, blijft voor de arbeid het ding zelfstandig en biedt het weerwerk. Doordat het ding de arbeid remt en zelf blijft, is het konstitutief voor de arbeid. Degene die werkt vindt zichzelf terug in het ding en komt zo tot zichzelf door middel van het ding. De arbeid is heel ruim; niet alleen lichamelijk zwoegen, ook geestelijke activiteit telt mee. Daardoor leidt arbeid tot 'Bildung'; alleen degene, die werkt, wordt gevormd 'gebildet'. Het 'voorzichzelfzijn' van het zelfbewustzijn wordt niet door de begerende heer, maar door de werkende knecht bereikt. Uitsluitend het knechts-bewustzijn is subjeet van de arbeid. Doordat de knecht het ding bewerkt, wordt het natuurlijke bestaan daarvan weggewerkt. In de arbeid krijgt het bewustzijn (van de knecht) eigen betekenis, terwijl het slechts vreemde betekenis scheen te hebben: vervreemding wordt toeëigening.

Wat betekent hier nu arbeid?

Opgelegde menselijke activiteit, die 'het ding' produceert en omvormt waarbij dit doel niet door de arbeidende mens zelf wordt gesteld en waarbij de zelfverwerkelijking en vorming onbewust en langs een omweg plaatsvinden. Arbeid is scherp gescheiden van begeerte en genot; ook wanneer die eventueel uit en na de arbeid volgen, dan nog zijn ze niet door de arbeidende mens beoogd.

De *tweede* passage, waarin de arbeid door Hegel wordt behandeld, vinden we in het gedeelte over vorming ('Bildung'), nadat in enkele tussenliggende passages terloops even van arbeid sprake was, waarbij geen onderscheid werd gemaakt tussen 'doen' en 'arbeid' (bijv. in het fysiognomie-gedeelte, 321 vv.), zoals dit helaas ook in de vormingspassage het geval is. Hier worden de politieke en de economische macht besproken, waarbij vastgesteld wordt, dat ze beide uit de menselijke activiteit voortkomen. 'Zo is het eerste wezen de *staatsmacht*, het tweede de *rijkdom*. – De staatsmacht is zowel de eenvoudige *substantie* als het algemene *werk*; – de absolute *zaak zelf*, waarin voor de individuen hun *wezen* is uitgesproken en hun enkelheid zonder meer slechts bewustzijn van hun *algemeenheid* is; – de staatsmacht is eveneens het werk en eenvoudig *resultaat*, waaruit de omstandigheid, dat het uit hun *doen* voortkomt, verdwijnt; er blijft de absolute grondslag en het bestaan van al hun doen over. – Door deze bepaling van zijn onveranderlijke gelijkheid aan zichzelf is deze *eenvoudige* ether-substantie van hun leven *zijn*, en zodoende slechts *zijn voor iets anders*. Deze substantie is dus op zichzelf onmiddellijk het tegengestelde van zichzelf, *rijkdom*. Ook al is deze rijkdom het passieve of nietige, toch is hij evenzeer algemeen geestelijk wezen, alsmede het voortdurend *wordende resultaat* van de *arbeid* en het *doen van allen*, zodat het resultaat weer opgaat in het *genot* van allen.' (524).

Hier wordt, vergeleken met de heer-knecht-passage, het kader aanmerkelijk uitgebreid, omdat nu arbeid niet alleen maar als een geïsoleerde relatie heer-knecht-ding wordt beschouwd, maar het maatschappelijk aspect erbij betrokken wordt, zowel in de vorm van de rijkdom als van de staatsmacht. Beide zijn resultaat, maar ook voorwerp van de arbeid van allen. Er is hier ook een doorgaande keten: arbeid volgt op arbeid en bouwt voort op het resultaat van vroegere arbeid; ook macht en genot zijn schakels in de keten: ze zijn resultaat van arbeid, maar ook weer oorzaak ervan. Er is wel één belangrijke overeenkomst met de heer-knecht-passage op te merken: wie macht uitoefent en geniet (de 'heer'), werkt niet. De dialektische samenhang tussen deze twee posities is echter veel groter dan eerst: wie werkt, kan zich aansluiten bij staatsmacht en rijkdom en zich ermee identificeren, en dan ook heersen en genieten. Op dat moment werkt hij echter niet meer. De overgang is gemakkelijker, maar blijft een overgang.

De arbeid zelf heeft hier trouwens ook een ander karakter gekre-

gen: in plaats van door anderen opgelegde activiteit en gedwongen doen, treedt nu steeds meer de zelf gekozen activiteit, die een eigen doel nastreeft en met bewustzijn daarvan gepaard gaat. Toch is hier een door de arbeidenden zelf niet onderkend dialektisch proces aan de gang: wie meent voor zichzelf te werken, werkt in feite voor allen; wie meent vrij te werken, wordt tot gehoorzaamheid gedwongen. Het bewustzijn dat denkt zijn eigen doel te stellen, is in feite een vervreemd bewustzijn.

Kenmerkend voor dit type arbeid is eveneens de produktiviteit: het ding wordt geproduceerd, zodat hier arbeid ook wordt gezien als een verhouding tot subjeet tot objekt. Dit geldt zozeer voor alle vormen van deze arbeid, dat er geen sprake kan zijn van een onderscheid tussen geestelijke en lichamelijke arbeid; in beide gevallen is arbeid produktief en op het ding gericht. Marx heeft Hegel misverstaan, toen hij schreef, dat voor Hegel slechts abstrakt-geestelijke arbeid bestond: dit arbeidsbegrip van Hegel is juist concreet-omvattend, zowel geestelijk als ook lichamenlijk.

In de *derde* passage, die ik nu wil aanhalen en die in het algemeen verwaarloosd wordt, is de overgang te zien naar een totaal ander arbeidsbegrip dan de voorgaande passages ons getoond hebben. Dit gedeelte is te vinden aan het begin van het hoofdstuk over de religie, waar allerlei thema's uit de vorige hoofdstukken worden gerecapituleerd en in een ander licht gesteld. De 'natuurlijke religie' begint met het aanschouwen en gaat snel over tot het werken. De arbeidende 'krijgt de overhand' (734); de arbeidende geest formeert het voorhandene en treedt op als 'werkmeester' (735). Ondanks de kontekst, die blijkens de voorbeelden de oud-Egyptische en daarna de Griekse godsdienst betreft, is de strekking, zoals zo vaak bij Hegel, toch ook algemener.

'De geest treedt dus hier op als de *werkmeester*, en zijn doen, waardoor hij zich zelf als voorwerp voortbrengt maar de gedachte van zich nog niet heeft gevat, is een instinktmatig werken, zoals de bijen hun cellen bouwen.' (736).

Hier komt de arbeid weer voor zonder met doelgerichtheid en bewustzijn verbonden te zijn – uitdrukkelijk wordt er zelfs geen onderscheid gemaakt tussen menselijke en dierlijke arbeid: deze menselijke arbeid is even instinktmatig als de arbeid van bijen. Het is wel een hoge uitzondering in Hegels werk, dat hij het begrip instinkt op menselijke arbeid toepast (in de voorafgaande Jena'se geschriften heeft hij juist uitdrukkelijk het verschil gemaakt tussen het menselijk niet-instinktmatig handelen en het dierlijk instinkt!). Wel spreekt Hegel hier van 'nog niet'. De scheiding tussen subjeet en objekt bestaat hier wel degelijk nog, ook al wordt deze tot meer bewustzijn gebracht en is daarmee op weg opgeheven te worden: 'De scheiding, waarvan de arbeidende geest uitgaat, tussen *opzichzelfzijn*, dat tot stof wordt, die

hij bewerkt, – en *voorzichzelfzijn*, dat *de kant* van het arbeidende zelfbewustzijn is, is hem in zijn werk tot voorwerp geworden' (738). Zo is de aktiviteit van de geest nog abstrakt, omdat er nog geen eenheid tussen de twee kanten tot stand is gebracht. 'De werkmeester zelf, de gehele geest, is nog niet verschenen, maar is het nog innerlijk verborgen wezen, dat als geheel aanwezig is, maar alleen nog maar uiteengelegd in het aktieve zelfbewustzijn en in het erdoor voortgebracht voorwerp.' (738). We krijgen hier dus een uitzicht op een geheel nieuwe fase, die van de échte werkmeester, die dan ook niet meer zo genoemd zal worden – een fase waarin de scheiding subjekt-objekt of anders gezegd: de scheiding arbeider-voorwerp, is verdwenen. De geest moet zich daartoe opwerken, en dit gebeurt, wanneer de arbeid in vol bewustzijn wordt uitgevoerd; dan houdt ook de instinktmatige arbeid op. Bovendien wordt er noch door een ander meer een doel aan de arbeid van buitenaf opgelegd, noch door de arbeidende zelf een doel buiten zijn arbeid gezocht: het doel is nu de arbeidende geest zelf. Alle aspecten van de arbeid, zoals in onze eerste passage de knecht die uitvoerde, zijn nu opgeheven: de arbeid is vrij, bewust en heeft het doel in zich.

'De geest heeft zijn gestalte, waarin hij voor zijn bewustzijn is, opgetild tot de vorm van het bewustzijn, en brengt zich zo'n vorm voort. De werkmeester heeft het *synthetisch* arbeiden, het *vermengen* van de vreemdsoortige vormen van gedachte en natuurlijkheid opgegeven; doordat de gestalte de vorm heeft gekregen van zelfbewuste aktiviteit, is de geest geestelijk arbeider geworden.' (746). Het verschil tussen het werk van de enkeling en van allen is ook opgeheven; het genieten treedt in de arbeid zelf op.

De nieuwe gestalte is de werkelijk geworden werkmeester, die nu de naam krijgt van *kunstenaar*. In de kunstenaarsgestalte is arbeid vrije zelfverwerkelijking. Deze nieuwe aktiviteit kan zich in de taal uiten, zoals dit tijdens de fase van de werkmeester nog niet mogelijk was (740); nu is dit 'hogere element' zoals de taal genoemd wordt, wel aanwezig: dit is 'een bestaan, dat onmiddellijk zelfbewuste existentie is' (757). Hier wijst 'taal' ook op de godsdienstige kontekst: hymne, orakel, e.d.; toch is er een ruimere strekking!

Met deze derde passage, in het hoofdstuk over Religie, zijn we nu tot een heel anderssoortig arbeidersbegrip gekomen dan in de beide vorige passages. Hier hebben we een eindpunt bereikt. Dit gebeurt overigens met meer begrippen uit de Fenomenologie: in het hoofdstuk over de Religie geeft Hegel vaker een terugblik op vroegere fasen en een afsluiting ervan. In algemenere zin vergelijkt Hegel de ontwikkeling in de Fenomenologie als deel, van zintuiglijke zekerheid over waarneming en verstand naar het zelfbewustzijn, met de ontwikkeling in dit religiehoofdstuk van lichtwezen over plant en dier en de werkmeester naar de kunstreligie. Zo bevinden zich nu de knecht (in het

zelfbewustzijnshoofdstuk) en de kunstenaar (in de kunstreligie) op parallelle plaatsen: zoals eerst de ontwikkeling in de knechtgestalte culmineerde, zo wordt deze nu in de kunstenaarsgestalte afgesloten. De knecht kon niet zelf genieten, omdat voor hem arbeid en genot gescheiden zijn; de kunstenaar geniet zelf: hij heeft 'onmiddellijk het genot van zijn eigen rijkdom en praal' (766). We moeten ons hoeden voor het misverstand, als zou de knecht alleen lichamelijk zwoegen en de 'kunstenaar in 'hogere sferen' verkeren. Hierin ligt *niet* hun verschil.

Samenvattend kunnen we nu zeggen, dat we drie verschillende gestalten van de arbeider hebben gevonden: de knecht, de werkmeester en de kunstenaar. Zoals uit het vorige blijkt, dekken deze namen niet direkt wat wij er nu onder zouden verstaan, maar moeten ze als volgt worden ingevuld: de eerste vorm van arbeid (de knecht) is aan het ding gebonden, is onbewust en onvrij. De tweede vorm (de werkmeester) is op het ding gericht en ervan gescheiden, slechts 'synthetisch', maar wel meer bewust en vrijer. De derde vorm (de kunstenaar) is zelfverwerklijkend, en dus bewust en vrij. In de eerste twee vormen ligt het doel buiten de arbeid, in de derde vorm is de arbeid doel op zichzelf.

Ook al volgen deze gestalten op elkaar, en zelfs als er een historisch verband te vinden is in die volgorde, dan nog is deze opvolgende behandeling slechts van principiële betekenis. In principe is de vorige vorm de vooronderstelling van de volgende, maar in de menselijke geschiedenis blijken allerlei historische lijnen in feite toch anders te lopen. Vooral vroegere vormen, die in principe overwonnen zouden moeten zijn, blijken in latere historische fasen steeds weer voor te komen. Zo is hier ook niet te stellen, dat bij het bereiken van de kunstenaarsfase de andere vorige fasen niet meer aangetroffen zouden kunnen worden. Wel wil ik hier tegenover de gebruikelijke werkwijze om de heer-knecht-verhouding als kenmerkend voor de arbeid te behandelen, een andere mogelijkheid aanbieden, en wel de arbeidsvorm van de kunstenaar al de ideale vorm eruit lichten en bespreken. Is deze ideale vorm nu in onze maatschappij te realiseren; welke voorwaarden moeten ervoor worden vervuld?

Voor we deze vragen kunnen beantwoorden, moeten we eerst nog opnieuw de vraag stellen naar het subjekt van de arbeid. Dit subjekt wordt meestal 'de geest' genoemd, in de verschillende gestalten. De geest nu kan bij Hegel in drieërlei vorm optreden: in absolute zin, in algemeen-menselijke zin en in individuele zin. Het ligt voor de hand, dat we voor het arbeidsbegrip in eerste instantie moeten denken aan de tweede vorm: het absolute is te ver weg, het individu is te beperkt en geïsoleerd. De arbeid van de geest is de arbeid van de mensheid, en wel in maatschappelijk kader. De arbeid van de geest is de arbeid van de mensheid, en wel in maatschappelijk kader. De

arbeid bemiddelt dan tussen de maatschappij en het voorwerp ervan: de natuur.

Wanneer we nu de 'geest' in menselijke zin nader specificeren, kunnen we opnieuw de drie arbeidsgestalten de revue laten passeren: het subjeet van de knechtse arbeid is zeker niet de menselijke maatschappij als geheel. Hier kan slechts sprake zijn van een deel, zij het een groot deel, van de maatschappij. Het gaat hier niet om menselijke arbeid op zichzelf, maar alleen om een arbeidsvorm in bepaalde omstandigheden, hoe vaak ook voorkomend. De andere twee arbeidsgestalten betreffen wél de mens als zodanig; hier betreft het niet arbeid, die uit zichzelf wordt gedaan. In de tweede gestalte begint te komen, wat in de derde is gerealiseerd: de eenheid van subjeet en objekt, anders gezegd: de eenheid van maatschappij en natuur. De kunstenaar is zelfbewust, hij vindt zich volledig terug in zijn arbeid en in het 'produkt' ervan – eigenlijk is er zelfs geen sprake meer van een afzonderlijk 'produkt', als het er is, speelt het geen wezenlijke rol meer. Hier is het ideaal verwerkelijkt van arbeid zonder heer, arbeid zonder macht; 'het vrije volk' waarvan Hegel spreekt, organiseert zich in de maatschappij zonder macht – in enigszins anachronistische zin, kan dit maatschappijbeeld met de anarchistische utopie worden vergeleken; natuurlijk is de hier door Hegel bedoelde Griekse polis nog niet zo ver!

In de loop van de bespreking van Hegels arbeidsbegrip zijn meer of minder expliciet drie problemen opgekomen, die nadere overweging verdienen. In de eerste plaats moet nu duidelijk worden, of Hegel uiteindelijk slechts geestelijke arbeid bedoelt, of dat lichamelijke arbeid erbij inbegrepen is. In de tweede plaats moet de kwestie van de teleologie in de arbeid helder worden: waar ligt het doel, wie bepaalt het? In de derde plaats verdient de relatie tussen arbeid, genot en macht enige aandacht om de vraag te kunnen beantwoorden, of macht-loze arbeid en arbeidsloos genot mogelijk zijn.

Lichamelijke arbeid wordt vaak geïdentificeerd met moeite, nood, ellende, maar ook met de fundamentele aktiviteit zonder welke menselijk leven niet mogelijk zou zijn. Daartegenover zou dan culturele of geestelijke arbeid staan, die minder moeitevol zou verlopen en die voor vormgeving en verfraaiing van het menselijk leven zou dienen. Het is het onderscheid tussen twee soorten arbeid, zoals Hannah Ahrendt dat invoert: 'labor' en 'work'⁴. Ook al noemt Ahrendt Hegel nauwelijks, het onderscheid is zeker vergelijkbaar met dat tussen werkmeester en kunstenaar, en dan blijkt, dat er geen enkele scherpe scheiding te maken valt, en zeker niet een scheiding tussen lichamelij-

4 H. Ahrendt, *The human condition*, Chicago, 1958.

ke en geestelijke arbeid. Voor Hegel is principieel gezien *alle* arbeid: arbeid van de geest – de geest is altijd subjekt, maar de geest manifesteert zich concreet-maatschappelijk, zodat lichamelijke arbeid mede geïmpliceerd is. Marx heeft volkomen ongelijk met zijn verwijt aan Hegels adres, dat Hegel zich alleen met ‘abstract-geestelijke arbeid, bezighoudt⁵. Hegels arbeidsbegrip is zo ruim, dat àlle mogelijke vormen van arbeid er onder vallen, inclusief de produktieve, op het ding gerichte arbeid; het gaat dan weer te ver, als Lukács omgekeerd alléén het maatschappelijk-ekonomische aspekt van Hegels arbeid beklemtoont⁶, en daarmee maatschappij en natuur, subjekt en objekt steeds tegenover elkaar stelt. Juist in alle andere arbeidsvormen, waartoe óók de knecht-ding-relatie moet worden opgeheven, is de scheiding subjekt-objekt te niet gedaan. Marcuse heeft de samenhang van het ‘zelf’ en het ‘voorwerp’ in de arbeid naar voren gehaald⁷. Daarmee zijn we aan ons tweede probleem gekomen: het doel van de arbeid. In hetzelfde artikel van Marcuse wordt eerst wel gesteld, dat arbeid geen ‘Selbstzweck’ is, maar daarmee wil hij niet ontkennen, dat het doel van de arbeid in ruimere zin toch binnen het menselijk bestaan ligt⁸. In een voortreffelijk artikel⁹ laten Ruben en Warnke tegenover de eenzijdigheid van Lukács zien, dat arbeid als doelrealisering tegelijk de zelfverwerkelijking van de mensheid is. Hun artikel baseert zich wel niet direkt op Hegel, maar zou zonder meer als uitleg van Hegels ‘kunstenaarsarbeid’ kunnen dienen. Er wordt daarin gesteld, dat in de arbeid subjekt en objekt geheel onscheidbaar zijn, of het subjekt nu opgevat wordt als individu of als alle arbeiders gezamenlijk en of het objekt gezien wordt als individu of als alle arbeiders gezamenlijk en of het objekt gezien wordt als privé-objekt of als de gehele natuur. Het subjekt kan nooit puur teleologisch objekt-gericht te werk gaan, omdat het objekt mee *in* de aktiviteit van het subjekt is betrokken. Het telos volgt de arbeid, niet andersom. De arbeid is een natuurproces, is niet bemiddeling van de stofwisseling met de natuur, maar is zelf die stofwisseling met de natuur. De overeenkomst met de ‘kunstenaars-

5 K. Marx, a.w. blz. 67, vgl. ook S. Avineri, *Hegels Theorie des modernen Staates*, Frankfurt/M, 1976, blz. 302.

6 G. Lukács. *Der junge Hegel*, Wien, 1948, vooral blz. 431 vv. en 592 vv.

7 H. Marcuse, *Über die philosophischen Grundlagen des wirtschafts-wissenschaftlichen Arbeitsbegriffs*, in: *Kultur und Gesellschaft*, 2, Frankfurt/M, 1965, blz. 28.

8 Marcuse, a.w. blz. 37.

9 P. Ruben, C. Warnke, *Arbeit – Telosrealisierung oder Selbsterzeugung der menschlichen Gattung* in: *Philosophische Schriften I*, Aarhus, 1981, blz. 7 vv.

arbeid' is duidelijk: de kunstenaar heeft het object niet tegenover zich en hij werkt niet naar een doel toe. Daartegenover werkte de werkmeester slechts 'synthetisch', d.w.z. hij verbond zich uiterlijk met een object en een doel. De knecht was geheel met het ding verbonden en had daardoor geen werkelijk subjeet. In de kunstenaar is een nieuwe vorm van arbeid: de eenheid *in* het arbeidsproces. Daarmee zijn de vorige arbeidsvormen opgeheven.

Zo komen we op ons derde probleem: de relatie van arbeid tot macht en genot. De 'knecht' is degene, die onder leiding van een ander (van de 'heer') werkt ten dienste van diens genot¹⁰; zolang deze vorm van arbeid gangbaar is, zal de macht voortduren en het genot buiten de arbeid liggen. Adorno¹¹ bestrijdt de alleengeldigheid van deze arbeidsvorm; wie volgens hem de knecht-arbeid verabsoluteert, verabsoluteert de klasseverhoudingen en verabsoluteert de macht. Pas als de mensheid zich van deze arbeidsvorm bevrijdt, is de mensheid ook vrij van macht. Dan krijgt de kunstenaarsarbeid zijn kans, en dan is arbeid niet meer aan macht onderworpen, maar met genot verbonden.

Tenslotte wil ik daarom nu de eerder gegeven voorlopige definitie van arbeid als 'bewuste doelgerichte menselijke activiteit' laten vallen: deze definitie is te beperkt, als alleen met het bewuste en menselijke wordt getekend, en is onjuist, wanneer externe doelgerichtheid wordt gesuggereerd. Arbeid is het proces van de zelfverwerkelijking van de geest, waarin natuur en maatschappij samenhangen, en waarin het bewuste en menselijke opgenomen zijn, en waarin het doel in het proces zelf ligt. Elke individuele, afzonderlijke menselijke arbeid is onderdeel van dit proces – is arbeid niet in overeenstemming met de loop van het proces en met de kenmerken daarvan, dan is die arbeid vervreemde arbeid.

Eigenlijk is hiermee mijn analyse van Hegels arbeidsbegrip in de Fenomenologie ten einde, maar ik voel enige behoefte aan een 'toegift' om mogelijk praktisch-konkrete consequenties te trekken. Arbeid is wezenlijk voor de mens. Het grote misverstand daarbij is dat arbeid vereenzelvigd wordt met produktieve loonarbeid en dat ieder 'werkloos' heet, die niet dit soort arbeid verricht. Men wil het probleem van deze werkloosheid oplossen door aan zoveel mogelijk mensen de mogelijkheid te bieden produktieve loonarbeid te kunnen verrichten. Zo wordt de macht in stand gehouden, zo wordt genot buiten de arbeid gehouden en alleen mogelijk gemaakt als gevolg van ar-

10 Marcuse, a.w. blz. 44.

11 Th. W. Adorno, *Drei Studien zu Hegel*, Frankfurt/M, 1963, blz. 38.

beid ('loon naar werk'), zo wordt moreel verwerpelijke en schadelijke arbeid gecontinueerd of bevorderd.

In plaats daarvan moet arbeid worden gezien als creativiteit, als op zichzelf zinvolle activiteit. Daartoe moet ieder in staat worden gesteld. Genot mag geen gevolg zijn van arbeid, maar moet in de arbeid zelf liggen óf totaal los van arbeid mogelijk zijn, m. a. w.: geef iedereen een gegarandeerd inkomen, laat iedereen het plezier in zijn arbeid. Alle arbeid, die op zichzelf en in zichzelf zinvol is, heeft altijd intrinsiek plezier en genot. Hegels 'model' van de kunstenaarsarbeid is norm en ideaal.